

De Zaanse wortels van een unieke zaagmolen in Friesland

Van Walrot naar Rat

Aan de Geeuw, een oude waterverbinding tussen IJlst en Sneek, staat De Rat, een unieke molen - een houtzaagmolen die nog volop in productie is. Hier kunt u nog het oude houtzagersambacht ervaren zoals dat al ruim drie eeuwen in De Rat wordt uitgeoefend. Een enige jaren geleden uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek heeft tal van interessante wetenswaardigheden over de roerige geschiedenis van de molen blootgelegd.

TEKST: ROLF WASSENS

Dankzij een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek dat mij door molenadviesbureau 'Van Reeuwijk bouwmeester' uit Arum ter beschikking is gesteld, kreeg ik de mogelijkheid tenminste een gedeelte daarvan te openbaren aan lezers van Molens. Het leeuwendeel van dit artikel komt uit het verslag van Van Reeuwijk. Het onderzoek is gedetailleerd en zeer lezenswaardig. Eén van de meest opvallende

De Rat anno 2017. (Foto: Rolf Wassens)

Molen 'de Rat' zonder kap. (Foto: archief Popke Timmermans)

“Molen ‘de Rat’ laat zien dat mensen door de tijd heen steeds geprobeerd hebben in te spelen op de markt van vraag en aanbod.”

zaken vond ik, dat het blijkbaar mogelijk is door dendrochronologisch onderzoek (dendros is Grieks voor boom, chrono gaat over meetbare tijd) niet alleen vrij nauwkeurig het jaar waarin een bepaalde boom is gekapt vast te stellen, maar ook in welke streek de boom in kwestie gestaan heeft. In het geval van ‘de Rat’ komen Van Reeuwijk c.s. op grond van dergelijk onderzoek tot de conclusie, dat de molen in 1711 gebouwd is en het tot dan toe veronderstelde bouwjaar ‘voor 1683’ onjuist is.

OPKOMST EN VERVAL

Uit het onderzoek komt verder naar voren dat het wel en wee van ‘de Rat’ (in het verleden met kleine letter ‘d’ geschreven) ook een economisch-historisch verslag is van opkomst en verval, en van veranderende inzichten. ‘de Rat’ laat zien dat mensen door de tijd heen steeds geprobeerd hebben in te spelen op de markt van vraag en aanbod. Zo heeft de molen verschillende functies gehad die ook weer zijn

SNELZAAGMACHINE

Rond 1888 werd aan de noordwestkant van de molen een zijschuur aangebouwd, voor het onderbrengen van een toen moderne snelzaagmachine. Deze werd met behulp van een lange drijfriem met windkracht aangedreven. Met het veel sneller bewegende verticale zaagmaan werd vooral dun hout gezaagd. Met de bouw van deze zijschuur werd molen ‘de Rat’ een kapitale zaagmolen die in staat was om op voor die tijd zeer moderne wijze op windkracht hout te zagen. Eveneens in die periode werd het zaagwerk van de molen gemoderniseerd. De zaken gingen blijkbaar heel goed.

Het hijsen van de ijzeren as van gietij J.M. de Muinck Keizer; Martenshoek (Gr), rond 1900. De as weegt ongeveer 3.000-3.500 kg.
(Foto's: archief Van Rееuwijk bouwmeester)

opgegeven, en is de molen zelfs letterlijk door de tijd gereisd van Westzaan naar Friesland.

DE WALROT

Eigenlijk heette de molen 'de Walrot' en werd gebouwd in Zaandam-West. Walrot zou landrot kunnen betekenen, maar waarschijnlijker is woelrat, oftewel waterrat. Gelet op allerlei andere diernamen van verdwenen Zaanse molens als 'de Jonge Voorn' of 'de Waterhond' niet zo vreemd. Bij nog bestaande Zaanse molens zien we o.m. Het Jonge Schaap. Je moet toch wat bedenken als je zoveel molens bij elkaar hebt staan.

Deze molen van 1711 had een voorganger met dezelfde naam, die genoemd wordt bij een verkoping in 1650 en bij het opnemen van de molen in een brandassurantiecontract in 1683: *'de balcksagermoole de Walrot waerdich twee duysent vijf hondert Caroly gulde.'* Aannemelijk is,

DE KRUKAS

De uitvinding van de krukas, die al bekend was bij de Romeinen en de Arabieren (Al-Jazari), is met groot succes dankzij Cornelis Corneliszoon na 1593 in windhoutzaagmolens toegepast. Daardoor konden de houthandelaren 30 x sneller zagen dan met handzagen. Dit was van groot belang vanwege de lucratieve houthandel op de Oostzee en de bouw van talrijke handelsschepen en molens.

Fragment uit de Caart van Zaandam-West uit 1627 van de landmeters Dirk Langedijk en Hendrick Rosa. Bovenaan de kaart, omcirkeld, vermoedelijk 'de Walrot' (kaart uit 1100 Zaanse Molens, Ron Couwenhoven).

Molen 'de Rat' met vlinderwieken, omstreeks 1900. (Foto: archief De Hollandsche Molen)

dat deze Walrot ouder is dan 1650, aldus de Molendatabase. Deze molen is gebouwd als oliemolen maar blijkbaar kwam het economisch uit de molen om te bouwen tot houtzaagmolen. Uit het bekende boek '1000 Zaanse molens' van P. Boorsma blijkt dat de houtzaagmolens met 346 de grootste groep vormden, overigens meest paltrokken.

NAAR IJLST

Molen 'de Walrot' moet dus zijn vervangen in

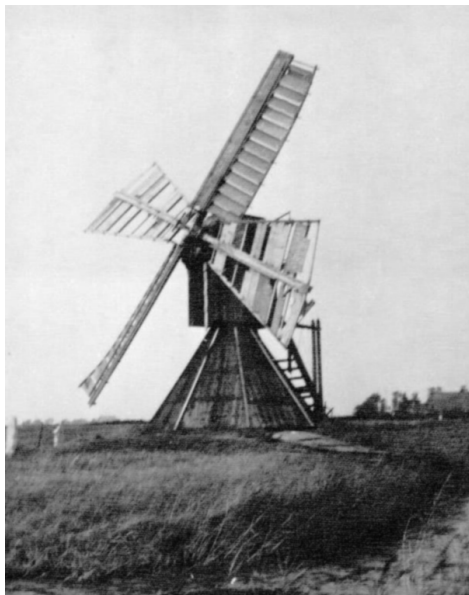
1711, waarbij volgens Van Reeuwijk aannemelijk is dat de nieuwe molen naast de oude molen werd opgebouwd met door zijn voorganger gezaagd hout. Delen van die voorganger werden ook gebruikt als kleiner bouw hout voor de nieuwe molen, zoals de stijlen voor de wanden van de zaagschuur. Het hout is gekapt rond 1707 in Brandenburg en waarschijnlijk via Hamburg aangevoerd naar Amsterdam. Molen 'de Walrot' werd een heel goed voorbeeld van een houtzaagmolen, die zeer doordacht was wat

bouwwijze betreft. De gekozen maten van de balken duiden erop dat de molen is gebouwd voor het allerzwaarste zaagwerk dat een molen kan uitvoeren.

Economisch gezien was het aanvankelijk een goede tijd, maar de crisis in de Franse tijd dwong de toenmalige eigenaar de molen te verkopen, en wel aan Jacob Groot Schippers. Ter illustratie: in 1785 kwamen nog ruim 4.000 schepen onze zeehavens binnen, in 1811 waren dat er slechts 11! Deze Schippers was ook eigenaar van houtzager 'de Zwarte Hengst', die in 1805 naar Sneek verhuisde. Opmerkelijk, omdat 'de Walrot' ruim twintig jaar later 'de Zwarte Hengst' naar Friesland volgde en er zelfs niet ver vandaan kwam te staan, in IJlst. Gelet op het steeds opkrikken van de verzekerde waarde tot 7.000 gulden heeft Schippers nog goed zaken kunnen doen met 'de Walrot'. Maar toen zijn weduwe in 1817 overleed, liet zij naast 'de Walrot' ook paltrok 'de Grauwe Eend' na, waarvan gezegd werd, aldus Buys: *"laat de Rot rotten en de Eend rijen. De beide molens werden door het volk uit gebrek aan brandstof zo toegetakeld dat 'de Eend' geheel over zij lag en 'de Rot' niet minder."* Op 12 april 1828 lieten de drie zonen Schippers de beide molens met belendend woonhuis publiekelijk veilen. De uit IJlst afkomstige burgemeester Willem Ringnalda en Hessel Ates Vellinga kochten 'de Rot' voor 1.750 gulden. Beide mannen kochten een perceel grond aan de Geeuw en bouwden de molen als 'de Rat' weer op als houtzaagmolen.

ZAAG- EN KORENMOLEN

Als gevolg van het op 13 juli 1855 genomen besluit tot afschaffing van de belasting op het gemaal - in 1853 nog goed voor 8% van 's lands inkomsten - en het aannemen van het wetsbesluit daartoe op 2 juni 1854 lieten Vellinga en Ringnalda de molen tevens inrichten tot korenmolens. Ze hadden de molen daarvoor al klaar in september 1854 en waren daarmee enige concurrent voor. Er werden in de buurt in korte tijd talrijke korenmolens gebouwd, zodat deze voorsprong op den duur verspeeld werd.

De spinnekop Arkens bij Franeker in 1948, met vlinderwieken op de binnenroede. (Foto: archief De Hollandsche Molen)

Blijkbaar werd de gehele maalderij weer verwijderd, want bij de overname door houthandel Oppedijk in 1868 wordt niet meer gesproken van een korenmolen. Tegenwoordig moet je goed opletten om nog aanwijzingen te zien van de korenmolensfunctie.

VLINDERWIEK

Zeer bijzonder en voor mij verrassend was het aanbrengen van vlinderwieken met zelfzwichting rond 1900, ongeveer tegelijk met de molen van Hiddema in Bolsward, door molenmaker Jarich Westra. Elders in den lande kwamen vlinderwieken al lang niet meer voor. Ook de spinnekop Arkens in Franeker werd in 1910 voorzien van vlinderwieken met zelfzwichting.

Het systeem beviel blijkbaar niet, want in Bolsward is het al na een paar jaar vervangen door gewone zelfzwichting, en in IJlst in 1913 toen er ook nieuwe Potroeden werden aangebracht. Kostbare ingrepen! Bij de Arkens gebeurde dit overigens pas in 1973 toen hij werd verplaatst.

Tot 1918 bleef de windmolen in ere; toen werd een elektromotor in de molen geplaatst die het einde betekende van de toenmalige windzagerij. Een groot deel van de windaandrijving werd verwijderd, maar vanaf de krukas bleef alles behouden. In 1955 zijn de zaken nog verder verslechterd: de zagerij werkte ook elektrisch niet meer. Molen 'de Rat' stond er nog, maar zonder kap. De eigenaar vroeg een sloopvergunning aan die - gelukkig - werd geweigerd door de provincie Friesland.

Opname van 'de Rat' uit 1966 (Foto: archief De Hollandsche Molen)

DICK MEDENDORP

Gelukkig nam de gemeente IJlst de molen in 1956 over en tussen 1961 en 1968 werd de molen uitwendig weer gecompliceerd waardoor deze bijzondere molen is bewaard gebleven. (Per 1 januari 2010 is de molen overigens na gemeentelijke herindelingen eigendom van de gemeente Súdwest-Fryslân).

Molenmaker Dick Medendorp restaureerde de molen in 1966/1967. Hij was al sinds de jaren '50 actief als restaurateur. Daarnaast sloopte hij

In De Rat anno 2018 is het oude houtzagersambacht nog te ervaren zoals dat al ruim drie eeuwen in deze molen wordt uitgeoefend. (Foto: Roelof Kooiker)

molens, waarvan hij onderdelen hergebruikte bij herstelwerkzaamheden aan andere molens, in zijn molen De Wachter in Zuidlaren bijvoorbeeld. Een vakbekwaam en inventief man. Hij kon bij zijn eigen molen precies aanwijzen welk onderdeel van welke molen afkomstig was.

Voor 'de Rat' maakte Medendorp gebruik van de kap, bovenwiel en vangconstructie van de windwatermolen in Scheemderzwaag, en de Zwolse Sallandia-bovenas van de molen van Sint Jansklooster. Het bovenwiel uit Scheemderzwaag is conisch uitgevoerd, vermoedelijk destijds door molenmaker Wiertsema gemaakt. De molen kreeg een nieuwe stelling naar Fries/Gronings

model, en een nieuw wienenkruis. In 1968 draaide de molen weer, maar de zaagramen konden nog niet worden aangedreven. Dat werd pas gerealiseerd in 1978.

ZAANSE CONSTRUCTIE

Bij de volgende restauraties keek men anders tegen dit soort werkzaamheden aan. Langzamerhand kwam er meer besef voor historisch verantwoord herstel, zodat de molen zijn Zaanse uiterlijk grotendeels terugkreeg. Zo werden de stellingschoren, de te kleine Groninger kap, inclusief kruiverk, vervangen door een naar authentieke voorbeelden gebouwde Zaanse

constructie, waarvan het hout grotendeels gezaagd is door de zaagramen in de molen zelf. In dit kader past ook diepgaand historisch onderzoek. Op deze manier kunnen in het verleden gemaakte historische fouten worden hersteld en beter worden geduid.

Het is erg verheugend, dat bouwhistorisch onderzoek tegenwoordig bij molenrestauraties zo belangrijk wordt gevonden. Het is ook prachtig om te zien dat 'de Rat' na vele 'ups and downs' toch als historisch werktuig is bewaard. Onder leiding van Simon Jellema wordt de molen nog veelvuldig gebruikt.